

Italiano vero

Leksyka włoska w polszczyźnie XXI wieku

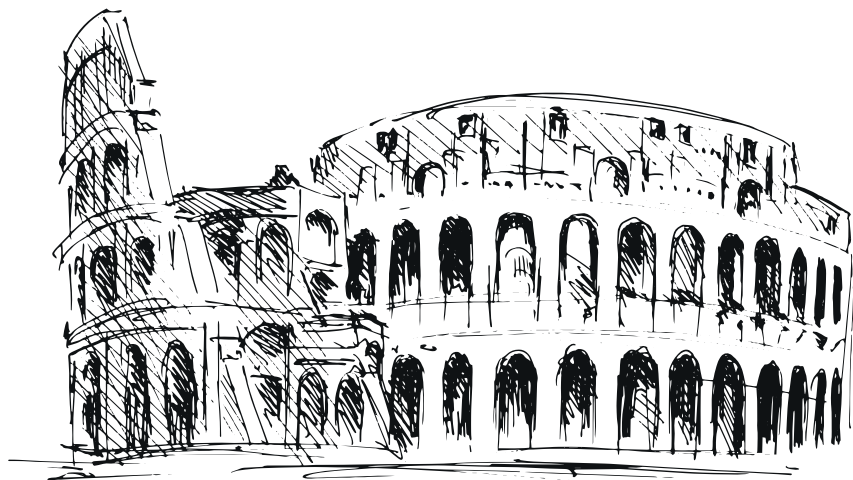
Lukasz Jan Berezowski
Joanna Ciesielka

Italiano vero

Leksyka włoska
w polszczyźnie XXI wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Italiano vero

Leksyka włoska w polszczyźnie XXI wieku

Łukasz Jan Berezowski
Joanna Ciesielka

Łukasz Jan Berezowski (ORCID: 0000-0002-5312-5451)
Joanna Ciesielka (ORCID: 0000-0003-0897-7724) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Instytut Romanistyki, Zakład Italianistyki
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Piotr Salwa, Elżbieta Wierzbicka-Piotrowska

KONSULTACJA MERYTORYCZNA I JĘZYKOWA

Magdalena Pietrzak, Romana Bongilaj

KONSULTACJA BIBLIOGRAFICZNA

Katarzyna Cichocka

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKCJA I KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

WSPÓŁPRACA TECHNICZNA

Piotr Kowalski

PROJEKT OKŁADKI

Krzysztof Grzegorz Sufa-Chrostowski

Grafika wykorzystana na okładce: © Dreamstime.com/Anton Kubalik

© Copyright by Łukasz Jan Berezowski, Joanna Ciesielka, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

Publikacja sfinansowana ze środków Funduszu Rozwoju Naukowego
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego oraz Dyrektora Instytutu Romanistyki UŁ

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10892.22.0.K

Ark. wyd. 45,3; ark. druk. 43,5

ISBN 978-83-8331-200-2

e-ISBN 978-83-8331-201-9

<https://doi.org/10.18778/8331-200-2>

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
CZEŚĆ I: TEORETYCZNO-ANALITYCZNA	9
1. DEFINICJE, KORPUS I METODOLOGIA	13
1.1 ZAŁOŻENIA WSTĘPNE, ZARYSOWANIE PRZEDMIOTU BADANIA, DEFINICJE I TAKSONOMIA	15
1.2 STAN BADAŃ, CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ LITERATURY PRZEDMIOTU I SPOSÓB ICH WYKORZYSTANIA	19
1.2.1 ŚWIAT	20
1.2.2 POLSKA	22
1.3 METODOLOGIA BADAWCZA, CEL PRACY I ZAKRES MATERIAŁU BADAWCZEGO ...	27
1.3.1 CEL PRACY	27
1.3.2 ZAKRES ANALIZOWANEGO MATERIAŁU BADAWCZEGO, SPOSÓB JEGO ZEBRANIA I OPRACOWANIA	28
1.3.3 KONSTRUKCJA ARTYKUŁU HASŁOWEGO W LEKSYKONIE	30
1.3.4 CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ LITERATURY PODMIOTU I SPOSÓB ICH DOBORU	30
1.3.5 KONFRONTACJA WYEKSCERPOWANEGO MATERIAŁU BADAWCZEGO Z WYBRANYMI ŹRÓDŁAMI LEKSYKOGRAFICZNYMI I ZASOBEM NARODOWEGO KORPUSU JĘZYKA POLSKIEGO	39
1.4 ANALIZA ILOŚCIOWA I JAKOŚCIOWA SKŁADNIKÓW MATERIAŁU BADAWCZEGO	44
1.4.1 WŁAŚCIWOŚCI FORMALNO-GENETYCZNE JEDNOSTEK LEKSYKAŁNYCH ...	44
1.4.2 WŁAŚCIWOŚCI GRAMATYCZNE JEDNOSTEK LEKSYKAŁNYCH	48
1.4.3 KATEGORIE TEMATYCZNE JEDNOSTEK LEKSYKAŁNYCH	49
1.4.4 KATEGORIE ATEMATYCZNE JEDNOSTEK LEKSYKAŁNYCH	55
1.5 ODNOTOWANE ZJAWISKA TOWARZYSZĄCE ASYMLACJI WYBRANYCH SKŁADNIKÓW MATERIAŁU BADAWCZEGO	57
1.5.1 POZIOM FONOLOGICZNY: ZJAWISKA FONETYCZNE W OBRĘBIE GŁOSEK I AKCENTU	58
1.5.2 POZIOM MORFOLOGICZNY: DEMORFOLOGIZACJA, DEPLURALIZACJA I WARIANTYWNOSĆ DEKLINACYJNA	64
1.5.3 POZIOM ORTOGRAFICZNY: DUALIZM ASYMLACYJNY NA POZIOMIE PISOWNI	80
1.5.4 POZIOM SEMANTYCZNY: RESEMANTYZACJA (ZAWĘŻENIE I ROZSZERZENIE ZAKRESU ZNACZENIOWEGO ITALIANIZMU), NEOSEMANTYZACJA, FAUX AMIS ORAZ DEITALIANIZACJA	89

1.5.5 POZIOM SŁOWOTWÓRCZY: PSEUDOITALIANIZMY, FORMY HYBRYDALNE I INNE DERYWATY WTÓRNE	100
1.5.6 INNE ZAOBSERWOWANE PROBLEMY: ANOMALIA PRZEKŁADOWE W OBSZARZE ITALIANIZMÓW	112
1.6 PODSUMOWANIE	117
CZĘŚĆ II: PRAKTYCZNA	
LEKSYKON ITALIANIZMÓW, KULTUREMÓW WŁOSKICH, PSEUDOITALIANIZMÓW, FORM HYBRYDALNYCH ORAZ INNYCH NIEZASYMILOWANYCH JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH POCHODZENIA WŁOSKIEGO W POLSZCZYŹNIE XXI WIEKU	119
ANEKS 1: JEDNOSTKI DEANTROPONIMICZNE POCHODZENIA WŁOSKIEGO W POLSZCZYŹNIE (ZESTAWIENIE)	423
ANEKS 2: JEDNOSTKI TOPONIMICZNE POCHODZENIA WŁOSKIEGO W POLSZCZYŹNIE (ZESTAWIENIE)	443
ANEKS 3: JEDNOSTKI LEKSYKALNE W PORZĄDKU TEMATYCZNYM (ZESTAWIENIE)	487
ANEKS 4: JEDNOSTKI LEKSYKALNE W NARODOWYM KORPUSIE JĘZYKA POLSKIEGO (ZESTAWIENIE)	507
ANEKS 5: ITALIANIZMY W WYBRANYCH POLSKICH ŹRÓDŁACH LEKSYKOGRAFICZNYCH (ZESTAWIENIE)	525
ANEKS 6: JEDNOSTKI LEKSYKALNE UPORZĄDKOWANE WEDŁUG KRYTERIUM ZBIEGU ICH WYSTĘPOWANIA Z ANALIZOWANYMI ŹRÓDŁAMI LEKSYKOGRAFICZNYMI (ZESTAWIENIE)	551
ANEKS 7: IKONOGRAFIA (ZESTAWIENIE)	563
BIBLIOGRAFIA PRZEDMIOTU	581
BIBLIOGRAFIA PODMIOTU	599
SUMMARY IN ENGLISH	693

WPROWADZENIE

Atrakcyjność Włoch i włoskości w polskim kręgu cywilizacyjnym na przestrzeni wieków, a w szczególności ich obecność w rozmaitych dziedzinach życia i przejawach działalności i twórczości ludzkiej (literatura, muzyka, opera, film, sztuki piękne, moda, kulinaria, motoryzacja), nie wymagają obszernego wprowadzenia ani drobiazgowego przedstawienia. Polsko-włoskim relacjom kulturowym, językowym, gospodarczym i społeczno-politycznym poświęcono bowiem w ostatnim dwudziestolecu setki badań i studiów szeroko upublicznionych w literaturze przedmiotu wielu dyscyplin nauki, takich jak językoznawstwo, literaturoznawstwo, kulturoznawstwo, historia, stosunki międzynarodowe, nauki polityczne i społeczne. Bilans tych wzajemnych interferencji jest korzystny dla obu stron, choć z oczywistych względów to Polacy spoglądają na Italię z większą fascynacją niż Włosi na Polskę. Z *Bel Paese* bowiem przywędrowały nad Wisłę wzorce kulturowe, dzieła literatury, projekty architektoniczne i urbanistyczne, przepisy kulinarne, trendy modowe czy wreszcie bogate dziedzictwo leksykalne, które przez wieki przebyło długą drogę od łaciny klasycznej, poprzez rozmaite wernakularne mowy Półwyspu Apenińskiego, aż po znamienity dialekt tokański, który dzięki literackiemu uszlachetnieniu w dziełach Dantego, Petrarcki i Boccaccia, a także zaangażowaniu im potomnych, m.in. Alessandra Manzoni w XIX wieku, dostąpił miana języka narodowego wszystkich Włochów.

Losy italianizmów włączanych do zasobu języka polskiego na różnych etapach jego rozwoju wiążą się immanentnie z ważnymi wydarzeniami epokowymi, odkryciami geograficznymi, kontaktami handlowymi, a nawet konkretnymi osobami, z którymi to słownictwo do Polski dotarło. Prócz osławionej żony króla Zygmunta Starego – Bony Sforzy – która wprowadziła na wawelskie stoły nieznane dotąd warzywa, należy wspomnieć o przybyłych z Rzymu nadwornych muzykach Zygmunta III Wazy oraz o licznych malarzach i architektach doby stanisławowskiej. XIX wiek zintensyfikował relacje między naszymi narodami w wymiarze patriotycznym i militarnym, jako że okres ten naznaczony był przez walkę o niepodległość – warto w tym miejscu odnotować udział i śmierć w powstaniu styczniowym garybaldczyka Francesca Nulla. Dwudzieste stulecie, ze wszystkimi swoimi dramatycznymi wydarzeniami w dziejach ludzkości, współodczuwany tak przez naród włoski, jak i polski (dwa konflikty światowe, doświadczenie autorytaryzmu), przyniosło jednak nowe otwarcie w historii włosko-polskich relacji kulturowych, a jego kulminacja przypadła na

lata transformacji i przełom wieków. Czynniki te znalazły też swoje odzwierciedlenie w języku i w zmianach w nim zachodzących, których nie można pominąć.

Przedkładana pozycja, mimo że powstała w środowisku akademickim i powinna być przede wszystkim traktowana jako monografia naukowa, adresowana jest także do szerokiej gamy specjalistów utrzymujących stosunki gospodarcze, kulturowe, edukacyjne i społeczne z Włochami, zarówno posługujących się językiem włoskim, jak i niedeklarujących jego znajomości. W szczególności druga część publikacji ma za zadanie udzielić odpowiedzi na choćby część licznych wątpliwości i dylematów leksykalnych bądź przekładowych, przejawiających się w dyskursie społecznym i przestrzeni medialnej ostatnich dekad, a które z racji zacieśnionych relacji bilateralnych z Włochami będą występować z coraz większą częstotliwością. Autorzy wyrażają nadzieję, że powzięte przez nich działania natury systematyzującej (w odniesieniu do potwierdzonych zapożyczeń, kulturowców i innych derywatów już zleksykalizowanych) i rejestracyjnej (wobec jednostek jedynie częściowo lub w ogóle niezasymilowanych czy też ich użycia incydentalnego) spotkają się z pozytywnym odzewem wśród tej części polskich użytkowników języka włoskiego (jak i szerokiego grona włochoznawców i italoofilów), którzy oczekują zarówno wyraźnego głosu ze strony świata nauki, jak i nazwania konkretnych problemów natury językowej oraz potencjalnych propozycji ich rozwiązania. Jednocześnie badacze mają świadomość, że nie wszystkie kwestie oraz trudności asymilacyjne i translacyjne są do przezwyciężenia w przyjętej formule wydawniczej i wymagają zwiększonego wysiłku także ze strony nauczycieli, lektorów, tłumaczy, dziennikarzy, korespondentów, prezenterów radio-telewizyjnych i przedstawicieli innych zawodów, w których misję wpisana jest popularyzacja kultury i realioznawstwa włoskiego w Polsce. Wreszcie autorzy zwracają uwagę, że zgromadzony i przeanalizowany przez nich zasób leksykalny nie jest i nigdy nie będzie kompletny ani ostateczny. Dlatego też przedmiotową pozycję czytelnik powinien traktować jako instrukcyjną, wskazującą drogę i metodę w postępowaniu z zapożyczeniami wywodzącymi się z włoskiego obszaru kulturowo-językowego, nie zaś za całościowe kompendium czy referencyjny zbiór norm wzorcowych; aspiracji do takiego miana autorzy publikacji bowiem nie zgłaszają.

Monografię uzupełniają zarejestrowane, lecz nieindeksowane w części II pracy (ze względu na przyjętą metodologię) jednostki toponimiczne (aneks 1) i deantropomiczne (aneks 2) pochodzenia włoskiego ustalone w toku badań, opatrzone przykładami użycia poświadczonymi w zgromadzonym korpusie tekstów. W następnej kolejności zestawiono ogół jednostek leksykalnych z części II pracy ułożonych zgodnie z przyjętym kryterium tematycznym (aneks 3). Opublikowano także szczegółowe dane merytoryczno-liczbowe z badań przeprowadzonych w oparciu o zasób leksykalny Narodowego Korpusu Języka Polskiego (aneks 4) oraz o wybrane polskie źródła leksykograficzne (aneks 5 i 6). Pracę wieńczy materiał ikonograficzny (aneks 7).

Łukasz Jan Berezowski, Joanna Ciesielka
Łódź, marzec 2023

CZĘŚĆ I:

TEORETYCZNO-ANALITYCZNA

*Każdej nowince, wynalazkowi itd. winna towarzyszyć nazwa polska.
Gdybyśmy tej słusznej zasady przestrzegali, nie kłopotalibyśmy teraz głowy parasolami,
kałamarzami, butersznytami. Druga równie słuszna: nie należy poświęcać rodaka obcemu.
A trzecia: nigdy nie powinien nowotwór razić poczucia językowego.
Przeciw tym zasadom, najpierwotniejszym, grzeszymy stale.*

Aleksander Brückner (1916)

ROZDZIAŁ 1

DEFINICJE, KORPUS I METODOLOGIA

Język włoski (wł. *lingua italiana*), genetycznie klasyfikowany jako przedstawiciel podgrupy italoromańskiej (italodalmatyńskiej¹) zachodnioromańskiej gałęzi języków z rodziny indoeuropejskiej, stanowi współcześnie system komunikacji dla blisko 65 milionów rodowitych użytkowników. Formalnie jest językiem urzędowym stosowanym w czterech państwach Europy: Republice Włoskiej, Republice San Marino, Konfederacji Szwajcarskiej (obok niemieckiego, francuskiego i retoromańskiego) i Państwie Watykańskim, a także w w żupanii istrijskiej, należącej współcześnie do Republik Chorwacji i Słowenii (o statusie języka mniejszości narodowej). Używany jest do pewnego stopnia we Francji (Korsyka) oraz na Malcie. Liczne skupiska ludności włoskojęzycznej skoncentrowane są także wśród przedstawicieli diaspory włoskiej w Stanach Zjednoczonych, Argentynie i Australii. Według ostrożnych szacunków łączna liczba użytkowników języka włoskiego na świecie określana jest na blisko 70 milionów² (włączając w to osoby posługujące się nim jako drugim ojczystym lub obcym). Przytoczone dane wskazują na to, że choć włoski nie jest mową na tyle wpływową, co angielski, czy o tak dalekim zasięgu terytorialnym jak hiszpański, to jednak w określonych kręgach kulturowych, ale i społecznych oraz zawodowych (artyści sztuk pięknych, kompozytorzy muzyki klasycznej, śpiewacy operowi, duchowni Kościoła rzymskokatolickiego) funkcjonuje do dzisiaj jako swoista *lingua franca*.

Okres zacieśnienia się kontaktów współczesnej włoszczyzny z innymi językami europejskimi, w tym z językiem polskim, datowany jest umownie na okres po 1945 roku. Upadek dyktatury faszystowskiej i koniec drugiej wojny światowej stanowią niejako naturalną cezurę czasową między starszymi i nowszymi interferencjami ze strony włoskiego kręgu kulturowo-językowego, którego potencjał z oczywistych względów jest nieporównywalnie skromniejszy w stosunku do angielszczyzny. Nie

¹ Według klasyfikacji Merritta Ruhlena podgrupę «języków italo-dalmatyńskich» tworzyły «język włoski» oraz wymarły w XIX wieku «język dalmatyński» (Ruhlen 1987: 326). Z kolei zgodnie z bardziej szczegółowymi ustaleniami Ethnologue, włoszczyzna należy do podgrupy «italodalmatyńskiej» wraz z «istriockim», «judeowłoskim», «neapolitańsko-kalabryjskim» i «sycylijskim»: <https://www.ethnologue.com/subgroups/italo-dalmatian> [dostęp: 28.09.2021].

² <https://www.ethnologue.com/language/ita> [dostęp: 28.09.2021].

oznacza to jednak jego całkowitej absencji na poziomie międzynarodowym. Włochy, mimo doświadczenia autorytarnych rządów Mussoliniego, w latach 20. i 30. XX wieku były miejscem, w którym tworzyły się nowe idee (np. futurizm Filippa Tommasa Marinettiego, myśl liberalna Benedetta Crocego), powstały pierwsze na świecie autostrady, wznoszono okazałe budowle, które stały się symbolami nowoczesnej architektury, stworzono system ubezpieczeń społecznych. Te wszystkie pionierskie osiągnięcia współczesnej cywilizacji, wsparte w okresie powojennym uczestnictwem Włoch w planie Marshalla i odbudowie ich gospodarki, doprowadziły do stworzenia wizerunku kraju, który zawiera się w sloganie ukułym w latach 80. XX wieku: *made in Italy* rozumianym jako synonim prestiżu, jakości i stylu. Od tamtych czasów Włochy postrzegane są w świecie jako ojczyzna mody, wzornictwa, motoryzacji, finansów i technologii, ale także – jak dawniej – literatury, muzyki i sztuki. Te wszystkie czynniki dały podstawę włoskiemu kręgowi kulturowemu do ekspansji również na poziomie językowym, który w ostatnich latach, poza obszarem artystycznym, dokonuje się także w sferze m.in. gastronomii i kulinariów, mody oraz sportu.

W przypadku Polski intensyfikacja kontaktów z Włochami, z uwagi na fakt znalezienia się naszej ojczyzny w sowieckiej strefie wpływów, uległa prorogacji i nastąpiła pełnowymiarowo *de facto* dopiero w okresie transformacji ustrojowej, tj. po 1989 roku. Wśród obszarów objętych opisaną tendencją wymienić należy: gospodarczy (przedsiębiorstwa z włoskim kapitałem działające na terenie Polski), polityczny (relacje bilateralne, przynależność Polski i Włoch do Unii Europejskiej, NATO i innych organizacji międzynarodowych), naukowo-edukacyjny (wspólne projekty badawcze, wymiana stypendialna), turystyczny (podróże do Włoch), kulinarny (zainteresowanie włoską kuchnią), obyczajowy (mieszane związki włosko-polskie, dzieci z rodzin dwujęzycznych), religijny (Rzym i Watykan jako centrum pielgrzymkowe, papież Polak) etc. Dodatkowym spoiwem przyczyniającym się do kultywowania przyjaznych polsko-włoskich relacji stała się działalność przedstawicieli polonii włoskiej³ zamieszkującej główne ośrodki miejskie (Rzym, Mediolan, Neapol). Za sprawą stowarzyszeń, klubów polonijnych, redakcji czasopism polskojęzycznych pielęgnowana jest wiedza i pamięć o Polsce i Polakach mających istotne znaczenie także dla Włochów (np. małżeństwo królowej Bony Sforzy d' Aragony z Zygmuntem Starym, artyści i architekci włoscy na dworach Zygmunta III Wazy i Stanisława Augusta Poniatowskiego, Legiony Polskie we Włoszech, udział powstańców listopadowych w walce o niepodległość Włoch doby Risorgimenta, żołnierze armii Andersa i bitwa o Monte Cassino, twórczość polskich literatów osiadłych na emigracji we Włoszech, m.in. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego etc.).

Aby lepiej oddać specyfikę włosko-polskich kontaktów językowych, jak również genezę badań nad zapożyczeniami z języka włoskiego do polszczyzny oraz dualizm

³ Według danych szacunkowych zawartych w raporcie *I polacchi in Italia. Caratteristiche attuali, cambiamenti e prospettive* wykonanym przez *Centro Studi e Ricerche IDOS* na zlecenie Ambasady RP w Rzymie w 2020 roku, Włochy zamieszkuje ok. 100 000 obywateli polskich i osób deklarujących polskie pochodzenie. Źródło: <http://www.gazzettaitalia.pl/it/polonia-oggi-100-000-polacchi-vivono-in-italia/> [dostęp: 28.09.2021].

pomiędzy „starszymi” a „nowszyimi” italianizmami, rozważania teoretyczne rozpoczniemy od zdefiniowania i uporządkowania podstawowych pojęć związanych z poruszaną tematyką (1.1). W dalszej kolejności przeprowadzimy przegląd istniejących dokonań badaczy krajowych i zagranicznych w obszarze przedmiotowej dyscypliny (1.2), jak również określimy możliwie precyzyjnie przedmiot badania, jego zakres i przyjętą metodologię (1.3). W centralnej części rozdziału dokonamy analizy ilościowej i jakościowej składników zgromadzonego materiału badawczego i uzasadnimy przyjęty sposób jego prezentacji (1.4) oraz odniesiemy się do wybranych zjawisk związanych z asymilacją analizowanych jednostek leksykalnych (1.5).

1.1. ZAŁOŻENIA WSTĘPNE, ZARYSOWANIE PRZEDMIOTU BADANIA, DEFINICJE I TAKSONOMIA

W pierwszej kolejności dokonać należy rozróżnienia i uporządkowania podstawowych pojęć z obszaru lingwistyki kontaktu (ang. *contact linguistics*), których zakres znaczeniowy, niezależnie od powołanego źródła, jego autora czy kraju pochodzenia, co do swojej istoty jest tożsamy. Można jednak zaobserwować niewielkie rozbieżności w opisywaniu określonych zjawisk na poziomie metalingwistycznym w zależności od przyjętego podejścia badawczego, jak również – co wydaje się zrozumiałe – od daty ogłoszenia danej publikacji naukowej, gdyż niektóre wyrażenia będące w użyciu jeszcze w XX wieku, ulegają współcześnie stopniowej dezaktualizacji.

Terminem bazowym analizowanego obszaru studiów jest «kontakt językowy» (ang. *language contact*, wł. *contatto linguistico*, niem. *Sprachkontakt*, franc. *contact des langues*), stanowiący zarazem immanentną cechę ewolucji każdego ludzkiego systemu znaków i mowy, albowiem jego zasięgu nie można ograniczyć ani w czasie, ani w przestrzeni. Do faktu zaistnienia kontaktu konieczny jest jakikolwiek typ komunikacji werbalnej między użytkownikami co najmniej dwóch różnych języków⁴. Za prekursorów badań w zakresie lingwistyki kontaktu uważa się Einara Haugena, Uriela Weinreicha i Wernera Betza, których ustalenia, nieznacznie różniące się między sobą w szczegółach, sprowadzały się generalnie do potrzeby systematyzacji wiodących rodzajów zapożyczeń i uporządkowania repertuaru zastosowanych technik adaptacyjnych.

Z kontaktem nieodłącznie związane jest pojęcie «interferencji językowej»⁵ (ang. *language interference*), czyli wpływu jednego języka (dawcy) na drugi język (biorcy), który może manifestować się na poziomie leksykalnym, semantycznym, fonologicznym, morfologicznym lub (rzadziej) składniowym. Gdy w wyniku takiego

⁴ Por. Witalisz 2021: 159–160.

⁵ W literaturze przedmiotu jako synonim «interferencji» często podawany jest też «transfer językowy», który jednak wydaje się bliższy badaniom z zakresu glottodydaktyki, gdzie rozpatrywany jest w kategoriach np. źródła błędów – produkcji niepoprawnych form przez uczącego się języka L2 zaczerpniętych z L1 (tzw. transfer negatywny).

oddziaływania dochodzi do zmiany w dotychczasowej praktyce językowej, tzn. użytkownik substratu zaczyna korzystać ze struktur superstratu nieznanego jego mowie ojczystej, dochodzi do «zapożyczenia». W polskiej tradycji językoznawczej zjawisko to utarło się nazywać «pożyczką językową» (szczególnie w kręgach językoznawców polonistycznych), jednak współcześnie można zaobserwować swoistą tendencję w kierunku stopniowego ujednolicenia tych terminów poprzez rozszerzenie zakresu znaczeniowego zapożyczenia rozumianego zarówno jako czynność zapożyczania (ang. *borrowing*), jak i rezultat tego procesu (ang. *loanword*)⁶. Wszak w obu przypadkach mamy do czynienia z egzotyzmem (gr. *eksotikos* – daleki, cudzoziemski), desygnatem wywodzącym się z realiów innego obszaru kulturowo-językowego, zwykle słabo zasymilowanym na początkowym etapie jego inkorporacji. Ostateczna forma wyrazów zapożyczonych uzależniona jest w znacznej mierze od tego, w jaki sposób do tego procesu dochodzi. Haugen zaproponował podział⁷ na «zapożyczenia właściwe» (leksykalne), «kalki strukturalne» (słowotwórcze lub frazeologiczne), «kalki semantyczne» (zwane też zapożyczeniami ukrytymi) oraz «półkalki» (konstrukcje dwumorfemowe złożone z członu rodzimego i obcego), nakreślając tym samym porządek hierarchiczny tych jednostek w zależności od stopnia ich przyswojenia (od tych najbardziej egzotygowanych przez częściowo zasymilowane) oraz od kreatywności i inwencji własnej użytkowników języka zapożyczającego (najbardziej udomowione). Tak nakreśloną klasyfikację rozszerzyć można o dodatkowe kryteria zapożyczeń:

- ze względu na kanał przeniknięcia zapożyczeń do języka-biorcy: «graficzne» (wzrokowe) i «fonetyczne» (słuchowe);
- ze względu na autenticzność ich pochodzenia z danego systemu lub jej brak: «naturalne» lub «sztuczne»;
- ze względu na pierwotność lub wtórność tego transferu: «bezpośrednie» lub «pośrednie».

Ten ostatni z powyższych aspektów ma istotne znaczenie dla prawidłowego rozumienia kolejnego pojęcia, które jest przedmiotem zainteresowania autorów tej publikacji.

Poprzez «italianizm» określa się taką jednostkę leksykalną (wyraz, zwrot, konstrukcję składniową) wywodzącą się z języka włoskiego lub, niekiedy rozszerzając, z innych nowożytnych języków wernakularnych ziem Italii⁸ (współcześnie definiowanych jako «dialekty Półwyspu Apenińskiego»), która wprowadzona została na grunt innego systemu językowego. Należy w tym miejscu odróżnić stanowczo tak zdefiniowany «italianizm» od «makaronizmu»⁹, który mimo formalnego skojarzenia z wpły-

⁶ Por. Zenner, Kristiansen 2014: 1–5.

⁷ Por. Haugen 1950: 210–231.

⁸ Zdaniem Artura Gałkowskiego, z uwagi na dysglosję charakterystyczną dla całego terytorium współczesnych Włoch, zagadnienie zapożyczeń z kierunku włoskiego należałoby rozpatrywać regionalnie i poza terminem «italianizm» stosować także bardziej precyzyjne etykiety w odniesieniu do leksemów pochodzenia włoskiego o ustalonej proveniencji, takich jak «toskanizm», «lombardyzm», «piemontyzm», «sycylizm». Z tak sformułowanym postulatem, że wszech miar słusznym i potrzebnym, trudno się nie zgodzić, choć nie zawsze faktyczna etymologia konkretnych jednostek jest możliwa do określenia (Gałkowski 2011: 44).

⁹ Por. Szemberska 2011: 46; Bańko 2020: 773; Berezowski 2020: 36; Latos 2022: 286.

wami włoskimi wskazującego na taką proveniencję (koincydentalnie związanego z obszarem kulinariów), w rzeczywistości oznacza każdy wyraz, zwrot lub sentencję pochodzenia obcego¹⁰ (pierwotnie łacińskiego; współcześnie zakres znaczeniowy terminu uległ rozszerzeniu na inne języki). Poza obszarem językoznawstwa w literaturze przedmiotu z zakresu innych nauk humanistycznych pojęcie studiów nad italianizmem rozumiane jest *sensu largo* jako nurt badawczy ukierunkowany na analizę wpływów szeroko pojętej kultury obszaru obejmującego historyczne ziemie Italii na inny krąg kulturowo-cywilizacyjny w jego przejawach literackich, artystycznych i intelektualnych¹¹. Dla potrzeb niniejszej pracy stosować będziemy jednak węższą definicję tego terminu właściwą naukom o języku.

Italianizmy obecne w polszczyźnie XXI wieku różnicowane są ze względu na czas ich pojawienia się¹². Te najstarsze sięgają epoki renesansu, choć kulminacja napływu leksyki z kierunku dzisiejszych Włoch nastąpiła w okresie późniejszym (wiek XVII–XVIII) i związana była z przyjazdem artystów, architektów, rzemieślników, kupców, ludzi kultury, dyplomatów i duchownych, a także osiedlaniem się rodzin włoskich w ważnych ośrodkach miejskich ówczesnej Rzeczypospolitej, takich jak Warszawa, Kraków, Gdańsk, Lwów czy Wilno¹³. Współcześnie trudno jest arbitralnie postawić jednoznaczną granicę czasową między dawnymi a obecnymi pożyczkami włoskimi¹⁴. Precyzyjne zarysowanie ram czasowych wymagałoby bowiem nakreślenia szeregu kryteriów dystynkcji niższego rzędu (np. innowacyjność *versus* zachowawczość, stałość – efemeryczność, wysoka – niska frekwencja użycia, autentyczność – nieautentyczność). Ponadto podział italianizmów z wykorzystaniem atrybutów «stare» i «nowe» nie prowadzi do zarysowania żadnego trwałego mechanizmu klasyfikacyjnego, gdyż jest rozwiązaniem już na wstępie niestabilnym czasowo. We włoskiej literaturze przedmiotu zetknąć można się z trendem, zgodnie z którym najnowsze chronologicznie leksemy pochodzenia włoskiego trafiające do innych języków związane są z użyciem pojęcia «neoitalianismi»¹⁵, choć niekoniecznie jego autorzy mają na myśli to samo, co od blisko ćwierćwiecza w polskim obiegu naukowym nazywane jest «neoitalianizmami»¹⁶. Z prac włoskich badaczy można bowiem wyczytać, że do grona neoitalianizmów zaliczają takie formacje jak *frappuccino*, *chai latte* czy *mokaccino*, które na gruncie polskiego językoznawstwa (idącego z duchem trendów światowych),

¹⁰ Makaronizowanie kojarzone jest tradycyjnie z tendencją do używania niezasymilowanych wtrąceń łacińskich, które były charakterystyczne dla wypowiedzi przedstawicieli polskiej szlachty doby XVII i XVIII wieku (Nowowiejski 2001: 93). Wzorzec takiego postępowania miała stanowić poezja makaroniczna renesansowych poetów włoskich, w szczególności poemat Michelego di Bartolomeo degli Odasi z 1492 roku pt. *Macaronea (Poesia Macaronica di Padova)*, od którego wywodzi się nazwa tego nurtu.

¹¹ Por. Płaszczewska 2010: 12; Kaczmarek 2008: 20.

¹² Por. Witaszek-Samborska 1993: 71; Borejszo 2007: 15–20.

¹³ Por. Tygielski 2005; Jamrozik 2017: 89–110.

¹⁴ Por. Berezowski 2020: 36; Latos 2022: 275.

¹⁵ Por. Bombi 2015: 77–87; Coveri 2016: 101–112; Bombi 2020.

¹⁶ Por. Niementowska 1999: 65–73; Szemberska 2011: 46–64; Berezowski 2020: 29–52; Latos 2022: 273–289.

definiowane są jako «pseudoitalianizmy»¹⁷, tj. takie jednostki leksykalne, które imitują włoski wzorzec grafemiczno-fonetyczny w wymiarze formalnym, lecz nie zachowują ciągłości ze źródłosłowem oryginalnym w wymiarze semantycznym. Szeroko pojęty krąg struktur italianizujących reprezentowany jest także przez szereg «form hybrydalnych» będących wynikiem aktu kreatywności użytkowników języka danego kręgu kulturowego (formy kompozytowe, kontaminacje). Wszystkie te rodzaje jednostek, dla potrzeb niniejszej pracy, nazywać będziemy zbiorczo «formami italopodobnymi» (o czym więcej w punkcie 1.4 niniejszego rozdziału).

Innym problemem zarysowanym w części opracowań przedmiotu jest sposób zapożyczenia italianizmu do polszczyzny, tj. czy nastąpiło to bezpośrednio z włoskiego, czy też za pośrednictwem innych języków. W tym zakresie odnotować można dwie odmienne tendencje: pierwsza – węższa, nastawiona na klasyfikowanie jako italianizmy leksemów przybyłych wyłącznie z języka włoskiego¹⁸ oraz druga – szersza, definiująca jako italianizm leksemy pochodzenia włoskiego przejęte przez język polski z innych języków¹⁹, takich jak czeski, niemiecki, francuski, a ostatnio także angielski. W przedmiotowej monografii przyjęto to drugie rozwiązanie, rozumiejąc jako italianizm każdy wpływ pochodzący z kierunku włoskiego niezależnie od tego, z jakiego języka-pośrednika ostatecznie do polszczyzny przywędrował.

Osobną kategorię pojęć, których zakres interferencji formalno-semantycznych częściowo pokrywa się ze statusem zapożyczeń (rozpatrywanych głównie na gruncie lingwistyki kulturowej i etnolingwistyki), stanowią «kulturemy» (ang. *cultureme*²⁰). Definiuje się je jako jednostki języka (pojedyncze słowa lub wyrażenia) nasycone treścią kulturową i osadzone w kontekście danego obszaru językowego (włoskiego). Poprzez kulturemy dana społeczność określa swoją tożsamość, charakteryzuje swój stosunek do tradycji, wartości i otaczającego świata²¹. Ich wysoka relewancja dla relacji pomiędzy językiem wyjściowym a językiem docelowym wynika z niemożności oddania za pomocą struktur właściwych temu ostatniemu zjawisk kulturowych obecnych jedynie w tym pierwszym. Na gruncie językoznawstwa włoskiego leksemy te objęte są terminem *elementi culturospecifici* (elementy nacechowane kulturowo). Zdefiniowała je obszernie Irene Ranzato w pracy *La traduzione audiovisiva. Analisi degli elementi culturospecifici*: „przez elementy kulturowe – lub nacechowane kulturowo albo realia – rozumiemy te elementy obecne w ramach tekstu, który posiadają ładunek kulturowy” (Ranzato 2010: 39). I w dalszej części dodaje:

W makrokategorii czynników kulturowych mieszczą się realia, słowa i wyrażenia, które oznaczają przedmioty nacechowane kulturowo, to jest przedmioty materialne, które należą jedynie do określonej kultury, a które jako takie nie mają ścisłych związków z innymi

¹⁷ Por. Gałkowski 2008: 329; Gałkowski 2017: 161–172; Berezowska 2017: 9–18; Berezowski 2020: 29–52.

¹⁸ Por. Borejszo 2007: 12–13.

¹⁹ Por. Widłak 2006: 47–48.

²⁰ Za twórcę tego pojęcia uważa się brytyjskiego językoznawcę Petera Newmarka (1916–2011), autora m. in. *A Textbook of Translation* (1988).

²¹ Por. Nagórko 2004: 23–24; Rak 2015: 305.

językami (może najbardziej znanymi i rozpowszechnionymi są jedynie te, które oznaczają nazwy produktów żywnościowych lub typowych potraw: gastronomia jest studnią bez dna w obszarze realiów)²². (*ivi*)

W kręgu zainteresowania niniejszej publikacji znajdują się także «chrematonimy» (gr. *chrēma* – rzecz, towar; gr. *ónoma* – nazwa, miano), czyli nazwy własne denotujące realia, które są wynikiem kulturowej działalności człowieka głównie w obszarze handlowym²³ («markonimy» – nazwy marek i towarów, «firmonimy» – nazwy przedsiębiorców, «logonimy» – elementy werbalne tworzące logotyp przedsiębiorcy), wywodzące się albo z włoskiego kręgu cywilizacyjnego (dla potrzeb tego opracowania nazywane będą «italochrematonimami marketingowymi pierwotnymi»), albo nim inspirowane, lecz będące tworem rodzimych (polskich) użytkowników («italochrematonimy marketingowe wtórne» lub szerzej: «chrematonimy italopodobne»). W dalszej kolejności uwidoczniło się «chrematonimy polityczne» (nazwy partii politycznych i koalicji wyborczych historycznych i współczesnych) oraz, potraktowane zbiorczo, «urbanonimy» (nazewnictwo miejskie: nazwy placów, ulic, alej, mostów i najważniejszych obiektów miast włoskich). W mniejszym, choć mimo wszystko pokaznym jak na rozmiary niniejszej publikacji zakresie, uwidoczniło się «heortonimy» (nazwy świąt kościelnych i ludowych, zwyczajów i obrzędów, przedmiotów i obiektów kultu religijnego).

Ostatnią z kategorii uwzględnionych w badaniach są «zapożyczenia» lub «pseudozapożyczenia pochodzące z innych języków europejskich» (angielskiego, francuskiego, niemieckiego, hiszpańskiego) do pewnego stopnia imitujące lub nawiązujące do włoskiego porządku kulturowego, a także «inne egzotyzymy obecne w języku włoskim», których echa odbiły się poza granicami Włoch i które dotarły śladowo m.in. do języka polskiego za jego częściowym pośrednictwem.

Wszystkim wymienionym wyżej typom struktur poświęcono więcej uwagi w punktach 1.4 i 1.5 niniejszej publikacji.

1.2. STAN BADAŃ, CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ LITERATURY PRZEDMIOTU I SPOSÓB ICH WYKORZYSTANIA

Pierwotną przesłanką do podjęcia rozważań nad zmianami zachodzącymi w różnych obszarach współczesnej polszczyzny i innych języków europejskich, a w szczególności nad leksemami zaczerpniętymi z włoskiego obszaru kulturowo-językowego

²² Oryg.: „Nella macrocategoria dei fattori culturali ricadono i realia, parole e locuzioni che indicano oggetti culturospecifici, ovvero cose materiali che appartengono solo a una determinata cultura, e che, in quanto tali, non hanno una corrispondenza precisa in altre lingue (forse i più noti e diffusi sono quelli che indicano nomi di alimenti o piatti tipici: la gastronomia è un pozzo senza fondo di realia)”. [tłum. Ł.J.B.]

²³ Por. m.in. Gałkowski 2008: 9; Gałkowski 2014: 65–66; Gałkowski 2018: 135.

do wyżej wymienionych, jest konieczność zaktualizowania dotychczasowego dorobku badaczy obcych i rodzimych w tym zakresie. Bazą bibliograficzną poczynionych ustaleń jest szeroki zasób tekstów naukowych opublikowanych w latach 1947–2022, których autorzy podjęli temat zapożyczeń z języka włoskiego do polszczyzny (por. pkt 1.2.2) oraz, celem konfrontacji, także do innych języków Europy i świata (por. pkt 1.2.1). W toku badań nad stanem włoskiej leksyki poza granicami Włoch analizie poddano opracowania przedmiotu z zakresu lingwistyki kontaktu, socjolingwistyki, etnolingwistyki, leksykografii i leksykologii, stylistyki i kultury języka, przekładoznawstwa oraz, w udziale mniejszościowym, glottodydaktyki i studiów nad dwujęzycznością. Wszystkie wymienione powyżej obszary źródeł podzielono ze względu na rodzaj publikacji (monografia/praca zbiorowa, rozdział/artkuł w czasopiśmie, pozycja leksykograficzna, nieopublikowana praca naukowa). Dodatkowym parametrem tak określonej systematyki jest język publikacji (polski, angielski, włoski lub inny obcy).

Tab. 1. Zróżnicowanie ustalonych źródeł literatury przedmiotu dotyczących problematyki zapożyczeń (w tym przede wszystkim italianizmów) i pokrewnych subdyscyplin językoznawstwa ze względu na rodzaj publikacji oraz język (dane liczbowe)²⁴

Rodzaj źródła	Publikacje			
	w języku polskim	w języku angielskim	w języku włoskim	w innym języku
Monografie/Prace zbiorowe	38	6	17	4
Artykuły/Rozdziały	72	7	45	9
Źródła leksykograficzne	25	1	2	0
Prace naukowe (niepublikowane)	1	0	3	0
Razem	136	14	67	13
Całkowita liczba pozycji	230			

W kolejnych dwóch podrozdziałach przedstawione zostaną najważniejsze dokonania uczonych zagranicznych i krajowych w obszarze szeroko pojętej lingwistyki kontaktu i zapożyczeń z języka włoskiego, z zarysowaniem najważniejszych kierunków prowadzonych przez nich badań.

1.2.1. ŚWIAT

Studia nad italianizmami i interferencją włoszczyzny na inne języki nowożytne prowadzone są w wielu ośrodkach badawczych na całym świecie. Do wiodących projektów badawczych zaliczyć należy międzynarodową sieć badaczy skupionych wokół *Accademia della Crusca*, eksplorującą problematykę zapożyczeń z włoskiego do innych języków indoeuropejskich (m.in. M. Heinz, E. Jamrozik, N. Maraschio, G. Sey-

²⁴ Jeśli nie oznaczono inaczej, wszystkie tabele i opracowania graficzne pochodzą od autorów niniejszej publikacji.

mer, L. Serianni, H. Stammerjohann, G. Rovere). Owocem tej współpracy jest szereg publikacji wieloautorskich wydanych na przestrzeni ostatnich dwóch dziesięcioleci (Maraschio 2007; Stammerjohann 2008; Stammerjohann 2013; Heinz 2017). Dość wspomnieć w szczególności jedną z tych inicjatyw, którą było stworzenie projektu międzynarodowego słownika italianizmów opracowanego na podstawie korpusu trzech języków: francuskiego, angielskiego i niemieckiego (DIFIT)²⁵. Publikacja ta zawiera 4400 haseł (łącznie blisko 7000 leksemów) i opatrzona jest poświadczeniem w krajowych źródłach leksykograficznych oraz przybliżoną datą zaistnienia danego zapożyczenia w zasobie leksykalnym tych języków²⁶. Kontynuację tamtego wydawnictwa stanowi projekt badawczy *Osservatorio degli Italianismi nel Mondo* (OIM)²⁷, którego celem jest stworzenie i rozwój internetowego banku danych gromadzącego zarówno italianizmy pierwotne (etymologiczne), jak i italianizmy wtórne (zdefiniowane przez Lukę Serianniego jako «*italianismi del secondo grado*»²⁸).

W dalszej kolejności należy wymienić inne publikacje rozproszone w różnych czasopismach naukowych, tomach wieloautorskich i międzynarodowych bazach publikacyjnych. W toku badań bibliometrycznych wyodrębniono przeszło 30 publikacji ogłoszonych na przestrzeni lat 2000–2022 w zakresie nieco ponad 20 języków świata (uszeregowanych w porządku alfabetycznym): albańskiego²⁹, angielskiego³⁰, arabskiego³¹, bośniackiego³², chorwackiego³³, fińskiego³⁴, francuskiego³⁵, hiszpańskiego³⁶, litewskiego³⁷, maltańskiego³⁸, niemieckiego³⁹, nowogreckiego⁴⁰, rosyjskiego⁴¹ i innych języków

²⁵ *Dizionario di italianismi in francese, inglese, tedesco* (2008). Wersja elektroniczna publikacji udostępniona została pod adresem: <https://difit.italianismi.org/> [dostęp: 28.09.2021].

²⁶ Analogiczne przedsięwzięcie, tj. stworzenie międzynarodowego słownika zapożyczeń z języka angielskiego dla 16 języków (red. Manfred Görlach z zespołem), miało miejsce kilka lat wcześniej. Praca ta została opublikowana pod tytułem *A Dictionary of European Anglicisms: a Usage Dictionary of Anglicisms in sixteen European Languages* (2001/2005).

²⁷ Por. <https://www.italianismi.org/> [dostęp: 28.09.2021].

²⁸ Por. Pizzilo 2017: 174.

²⁹ Por. Gjylbegaj 2015.

³⁰ Por. Pinnavaia 2001; Iamartino 2003: 209–220; Dunnett 2013: 37–39; Perissinotto 2015: 265–295; Pinnavia 2019: 216–231.

³¹ Por. Nesma, Hafez 2017.

³² Por. Džindo 2013.

³³ Por. Spicijarić Paškvan 2014: 113–136.

³⁴ Por. Pinomaa 2018.

³⁵ Por. Giermak-Zielińska 1997: 363–374; Margarito 2001: 117–126; Margarito 2008: 63–73; Brancaglion 2015: 137–150; Lobin 2016: 229–246.

³⁶ Por. Calvi 2000; Patat, Villarini 2012; Bizzoni, Longhitano 2011: 271–286.

³⁷ Por. Lanza 2011: 202–213; Widłak 2011: 472–479.

³⁸ Por. Brincat 2017: 77–87.

³⁹ Por. Franceschini 2003: 133–148; Stickel 2003: 149; Rovere 2006; Rovere 2009: 160–167; Gärtig-Bressan 2022: 125–147.

⁴⁰ Por. Minniti Gónias 2021: 315–325.

⁴¹ Por. Lukina 2011: 70–75; Gherbezza 2012: 117–132; Sazhenina 2013: 151–160; Shchekin 2014: 104–107.

wschodnio- oraz zachodniosłowiańskich⁴², a także węgierskiego⁴³. Przywołane pozycje, opracowane w większości przez uczonych reprezentujących rodzime ośrodki badawcze⁴⁴, wpisują się w ogólnoswiatowy nurt badań nad zapożyczeniami leksykalnymi do właściwych im języków narodowych, analizując zachodzące w ich kontaktach z włoszczyzną zjawiska i procesy asymilacyjne charakterystyczne dla specyfiki tych systemów językowych. Z pobieżnej lektury tych opracowań wywnioskować można, że większość z omówionych w nich problemów nie różni się znacząco od tych odnotowywanych w analogicznych badaniach prowadzonych dla języka polskiego, np. na poziomie fonomorfologicznym rejestruje się redukcję geminat spółgłoskowych w języku niemieckim (*espres(s)o*, *spaghet(t)i*) i francuskim (*gazette*, *passaggiatta*), demorfologizację rzeczowników w niemieckim (*Zucchini*, *Trattorie*), depluralizację rzeczowników w angielskim (np. *papparazzis*, *paninis*), niemieckim (*Pizzas* lub *Pizzen*, (die) *Lasagne*, l. mn.) i francuskim (*confettis*, *pizzérias*), tendencję do kalkowania popularnych wyrażen z najnowszej historii Włoch (np. ang. *Bribeville*, niem. *Stadt der Schmiergeldzahlungen*, hiszp. *Villa Soborno* <wł. *Tangetopoli*). Ustalono także, że np. włoski leksem *confetti* w większości (8) z analizowanych języków przyjmuje – tożsame polskiemu – znaczenie kolorowych ścinków papieru⁴⁵, podczas gdy w pozostałych (5) – pierwotne znaczenie słodczy⁴⁶. Analiza wyselekcjonowanych źródeł pozwoliła także na określenie etymologii niektórych popularnych pseudoitalianizmów międzynarodowych, np. *braggadocio* (angielski), *pico bello* (niemiecki), *tutti frutti* (francuski). Przywołanym powyżej, tytułem przykładu, problemom poświęcono więcej uwagi w punkcie 1.5 niniejszej pracy (w części dotyczącej interferencji italianizmów do polszczyzny za pośrednictwem innych języków).

1.2.2. POLSKA

Studia nad italianizmami i italianizmem w polskojęzycznym obszarze nauk humanistycznych charakteryzuje pokaźna liczba prac opublikowanych na przestrzeni kilkudziesięciu lat, jak również różnorodność dziedzinowa i tematyczna w tym zakresie. Problemem interferencji z języka włoskiego do polszczyzny zajmują się bowiem nie tylko językoznawcy (poloniści, italianiści, romaniści), ale także – w ramach swojej kompetencji dyscyplinarnej i badawczej – literaturoznawcy i kulturoznawcy, a w dalszej kolejności historycy, historycy sztuki, archeolodzy, antropolodzy kultury, przedstawiciele nauk politycznych i społecznych, prawnych, studiów międzynarodowych. Choć z oczywistych względów to ustalenia polskich lingwistów będą wy-

⁴² Por. Jantsur 2003: 381–394; Widłak 2010: 661–669.

⁴³ Por. Fábíán, Szabó 2010.

⁴⁴ Tytułem odstępstwa w klasyfikacji uwzględniono także prace dwojga polskich badaczy (Giermak-Zielińska, Widłak) poświęcone interferencjom włoszczyzny do innych języków obcych (odpowiednio francuskiego, litewskiego oraz języków słowiańskich).

⁴⁵ Hiszp. *confeti*, katal. *confetti*, franc. *confetti*, niem. *Konfetti*, czes. *konfet* lub *konfeta*, słowac. *konfety*, lit. *konfeti*, węg. *konfetti*.

⁴⁶ Alban. *kufetë*, słow. *konfet*, łot. *konfeti*, eston. *konfett*, fin. *konvehti*.

znaczały wiodący kierunek eksploracji czynionej dla potrzeb niniejszej publikacji, to jednak nie można pominąć w tym kontekście bogatego dorobku badaczy literatury włoskiej w Polsce (m.in. M. Brahmera, J. Heisteina, K. Żaboklickiego i innych). Wymienieni uczeni, obdarzając przedmiotem swoich rozważań dawne i nowożytne piśmiennictwo włoskie, przyczynili się w znaczącym stopniu do rozpowszechnienia wiedzy na temat *volgari* – języków wernakularnych historycznych ziem nowożytnej Italii, a w szczególności jej tokańskiej odmiany stanowiącej podwaliny dzisiejszego języka włoskiego⁴⁷. Zwracają oni jednogłośnie uwagę na fakt, że współczesnej perspektywy nader oczywisty, że procesy rozproszenia i ewolucji łaciny będące konsekwencją upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, zapoczątkowane już w dobie wczesnego średniowiecza, a mające swoją fazę kulminacyjną w przededniu nastania wczesnej nowożytności, doprowadziły do wyodrębnienia się i krystalizacji wspomnianych lokalnych mówionych odmian języka dawnego imperium, które do czasu przełomu późnośredniowiecznego w zasadzie nie były używane w formie pisemnej przez ich użytkowników. Nieliczne udokumentowane wyjątki takiej działalności (np. szkoła sycylijska, *dolce stil novo*), wzorce przeniesione z Sycylii do Toskanii zapoczątkowały zmianę w postrzeganiu łaciny klasycznej jako jedynego języka wykształconych i lepiej sytuowanych warstw społecznych, którego zwykło się używać do tamtej pory do komponowania dzieł kultury. W dużym uproszczeniu (ze względu na charakter niniejszej monografii odstępiono od szczegółowej analizy przedmiotu) dzięki takim twórcom jak Dante Alighieri, Giovanni Boccaccio, Francesco Petrarca i wielu innym późniejszym ich naśladowcom, którzy wzbogacili repertuar narodowego piśmiennictwa Włochów o teksty prozatorskie, poetyckie, filozoficzne i polityczne zredagowane w mówionej, tokańskiej odmianie *volgare*, a także działaniom politycznym, instytucjonalnym i oświatowym ze strony m.in. Alessandra Manzoni, jak i jego stronników i adwersarzy, podjętym w dobie zjednoczenia Włoch i po ich zjednoczeniu, to właśnie ten język stał się kanoniczną podstawą do stworzenia gramatyk i słowników przyszłego języka włoskiego w drugiej połowie XIX wieku i w początkach XX wieku⁴⁸.

Przytoczone powyżej okoliczności historyczne znane dobrze każdemu badaczowi tego kręgu kulturowo-językowego dowodzą, że zjawisko italianizmu (rozumiane szeroko) nie było we wczesnej fazie procesem jednorodnym. Z tego powodu wszelkie interferencje językowo-kulturowe do polszczyzny należy rozpatrywać (także współcześnie) w kontekście wpływów mających rodowód w więcej niż jednym wzorcu języka używanego na ziemiach dzisiejszej Republiki Włoskiej, którego umocowanie znajduje się w bogatym zasobie tekstów literackich. Oznacza to, że transfery leksykalne z włoskiego do polszczyzny przyjmują także wymiar lokalny, z perspektywy małych ojczyzn – regionów i ich stolic, gdyż na terenie każdej z nich posługiwano się w przeszłości innym językiem wernakularnym (poprzednikiem dzisiejszych dialektów)

⁴⁷ Por. Heistein 1979: 8–9; Brahmer 1980: 10–11; Salwa, Żaboklicki 1997: 11; Żaboklicki 2008: 16–17; Salwa 2016: 59–62.

⁴⁸ Por. De Bernardis 2010: 67–78; Grochowska 2011: 34–46; Berezowski, Ciesielka 2022: 7–45.

i w takim duchu badania te winny być także prowadzone⁴⁹. Z drugiej strony droga italianizmów do polszczyzny biegła też przez inne kultury i krainy, czego owocem są zarówno starsze leksemy pochodzenia włoskiego przejęte za sprawą francuskiego (np. ažio, loża, remiza, wermiszel), jak i nowsze, przybyłe do języka polskiego z angloamerykańskiego kręgu kulturowego (np. panini, pepperoni, spaghetti). W kontekście takich pożyczek leksykalnych możemy mówić o romanizacji bądź amerykańizacji italianizmu, którego nośnik kulturowy został zachowany pomimo zapośredniczenia.

Dokonując przeglądu stanu badań nad italianizmami drugiego półwiecza ubiegłego stulecia i pierwszych dwóch dekad obecnego prowadzonych w polskich ośrodkach filologicznych, kierowano się ideą możliwie jak najszerzego rozróżnienia tych dociekań. Dlatego posłużono się wpieryw następującymi kryteriami utrzymanymi w kluczu kontrastywnym:

- (a) badania synchroniczne *versus* diachroniczne;
- (b) badania nad standardową vs specjalistyczną odmianą języka;
- (c) badania wąsko- vs szerokotematyczne.

W odniesieniu do kryterium (a), zdecydowana większość ustalonych badań nad leksyką włoską i wpływami włoszczyzny do polskiego w ogóle prowadzona była z pozycji współczesnego punktu odniesienia (*ex nunc*). Nieliczne, uwidocznione wystąpienia (kilkanaście pozycji) poświęcone tematyce wpływów włoskich z perspektywy diachronicznej, dotyczą przede wszystkim badań nad słownictwem z przełomu późnego średniowiecza i epoki nowożytnej⁵⁰ (XV–XVI wiek), późnonowożytnej⁵¹ (XVII i XVIII wiek) oraz zbliżonej do wczesnowspółczesnej⁵² (XIX i pierwszych dwóch dziesięcioleci XX wieku). Korpus tekstów będących przedmiotem tychże analiz stanowią zazwyczaj diariusze, wspomnienia z podróży, inne formy pisarstwa faktograficznego, ale także poradniki, książki z przepisami kulinarnymi, wreszcie pierwsze opracowania leksykograficzne, które dostarczają najdokładniejszej wiedzy o stanie ówczesnej leksyki języka polskiego.

W dalszej kolejności dokonano bardziej szczegółowego rozróżnienia ustalonych źródeł, uwzględniając kryteria (b) i (c) łącznie, gdyż większość prac dotyka wspólnych aspektów badań językoznawczych, toteż by nie dokonywać ich duplikacji, zostały zaszerogowane do następujących podtypów:

(i) prace naukowe badaczy polskich poświęcone problematyce zapożyczeń z języków obcych do polszczyzny *sensu largo*⁵³: w pierwszym podzbiorze uwidoczniono pozycje autorów podejmujących problem pożyczek i zapożyczeń do polszczyzny z punktu widzenia języka-biorcy z uwzględnieniem różnych źródeł pochodzenia leksemów, problemów wynikających z ich zaistnienia, wielopoziomowe-

⁴⁹ Por. Gałkowski 2011: 44–46.

⁵⁰ Por. Zawadzka 1976: 117–126; Sosnowski 2003: 485–492.

⁵¹ Por. Bochnakowa 1984; Umińska-Tytoń 1992: 102–108.

⁵² Por. Sosnowski 2005a: 173–183; Palmarini 2020: 93–110.

⁵³ Por. Rybicka 1976; Walczak 1987; Witaszek-Samborska 1993; Witalisz 2021: 159–186.

go spojrzenia na ich asymilację oraz ocenę ich przydatności w opozycji „konieczne – modne”; nakreślono w niektórych z nich również zmianę paradygmatu postrzegania obcości, która przyjmuje współcześnie o wiele bardziej liberalne pozycje;

(ii) prace naukowe poświęcone problematyce zapożyczeń z języka włoskiego do polszczyzny *sensu stricto*⁵⁴, w tym trzy opracowania monograficzne (zwarte)⁵⁵: są to pozycje, których autorzy dotyczą całościowo zagadnienia interferencji włoskich do polszczyzny; poza częścią teoretyczno-analityczną badacze dostarczają obszernej terminologii podanej w formie słowników italianizmów, których wyekscerpowanie i przebadanie było przedmiotem badania opisanego szerzej w podrozdziale 1.3.5 niniejszej pracy (zob. również aneks 5 i 6);

(iii) prace naukowe poświęcone wybranym aspektom procesu asymilacyjnego jednostek zaczerpniętych z języka włoskiego do polskiego na poziomie fonetyczno-fonologicznym⁵⁶, morfologicznym⁵⁷, ortograficznym⁵⁸, słowotwórczym⁵⁹, semantycznym⁶⁰ i syntaktycznym⁶¹: w tych opracowaniach badacze poddają analizie określone zjawiska adaptacyjne zapożyczeń włoskich do polszczyzny będące konsekwencją interferencji z tego kierunku; najliczniejsze pośród nich są prace poświęcone sferze semantycznej i formalnej tych wpływów, zaś w niewielkim stopniu dotykano kwestii natury pragmatycznej;

(iv) prace naukowe poświęcone leksyce specjalistycznej, w tym przede wszystkim słownictwu z zakresu ekonomii, finansów, bankowości i sektora zawodowego⁶², medycyny i ochrony zdrowia⁶³, prawa, administracji i wymiaru sprawiedliwości⁶⁴, kulinariów, gastronomii, towaroznawstwa żywności⁶⁵, informatyki, nowoczesnych technologii i nowych mediów⁶⁶ oraz motoryzacji⁶⁷: w wystąpieniach tych zwraca się głównie uwagę na problem odmienności kodów językowych włoskiego i polskiego

⁵⁴ Por. Zaręba 1947: 16–21; Borejszo 1977: 443–451; Borejszo 1981b: 314–321.

⁵⁵ Por. Widlak 2006/2010; Borejszo 2007; Hendrykowski 2019.

⁵⁶ Por. Borejszo 1978: 5–17; Małecka 1994: 37–53; Broniś 2017: 175–192.

⁵⁷ Por. Borejszo 1982a: 222–236; Małecka 1997: 37–53; Latos 2020: 538–552.

⁵⁸ Por. Zaręba 1947: 16–21; Gałkowski 2011: 43–55; Gałkowski 2014: 65–89.

⁵⁹ Por. Gałkowski 2014: 65–89; Berezowski 2020: 29–52; Godzich 2021: 101–118; Latos 2022: 538–552.

⁶⁰ Por. Borejszo 1982c: 5–16; Borejszo 1987: 243–261; Malinowska 1990: 47–52; Niementowska 1999: 65–73; Malinowska 2010: 61–71; Broniś 2017: 175–192; Sosnowski 2020: 219–229.

⁶¹ Por. Magajewska 2005: 41–56; Sosnowski 2009: 1571–1582; Putka 2018: 85–93; Godzich 2021: 101–118.

⁶² Por. Sosnowski 2003: 485–492; Sosnowski 2005b: 527–536; Sosnowski 2005c: 79–88; Jasińska-Bryjak, Marcol-Cacoń 2016: 217–229; Sosnowski 2019: 141–150.

⁶³ Por. Perkhach 2015: 156–167; Maniowska 2019; Maniowska 2021: 93–113; Pronińska, Dyda 2021: 231–241; Berezowski, Ciesielka 2022: 137–152.

⁶⁴ Por. Żochowski 2004: 50–61; Berezowski 2009: 195–204; Biernacka-Licznar 2014: 43–64; Berezowski 2021: 35–51.

⁶⁵ Por. Bochnakowa 1984; Witaszek-Samborska 2005; Berezowski 2020: 29–52; Godzich 2020a: 139–158; Godzich 2020b: 171–186; Latos 2022: 273–289.

⁶⁶ Por. Sosnowski 2000: 319–330; Jabłońska 2021.

⁶⁷ Por. Wilczek 2016; Lisiecka-Czop 2018: 17–28.

oraz różnorodności kulturowej, które stoją u podstaw znalezienia rozwiązań translatorskich w przekładzie terminologii specjalistycznej między naszymi językami;

(v) prace naukowe z zakresu polsko-włoskich kontaktów językowych na emigracji (język diaspory polskiej we Włoszech)⁶⁸, dwujęzyczności⁶⁹ i glotto-dydaktyki⁷⁰: opracowania te, napisane z perspektywy akademików-badaczy, ale i dydaktyków języków obcych, rzucają światło na wybrane problemy interferencji włoskiego na polszczyznę wśród osób narodowości polskiej zamieszkających we Włoszech, w szczególności na poziomie leksykalnym, co objawia się m.in. w stosowaniu niestandardowych pożytek czy wręcz wypierania rodzimej leksyki wyrazami i wyrażeniami z życia codziennego, co jest typowe w warunkach pełnej immersji;

(vi) prace naukowe z zakresu onomastyki, toponomastyki, słowotwórstwa i etymologii nazewnictwa w kontekście języka włoskiego⁷¹ i ogólnojęzykowym⁷²: opracowania te mają charakter normatywny, porządkujący stan polszczyzny, w zasobach której odnotowano na przestrzeni wieków szereg paronimów i wariantów graficznych jednostek leksykalnych denotujących te same miejsca, obiekty, przedmioty etc.; ich wykorzystanie stało się pomocne do stworzenia siatek wyrażen toponimicznych i deantroponimicznych zamieszczonych w aneksie 1 i 2 przedmiotowej monografii;

(vii) inne prace z zakresu leksykografii specjalistycznej, w których odnotowano obecność zapożyczeń włoskich⁷³: są to co do zasady słowniki wąskotematyczne (kulinariów, ubiorów), wąkospecjalistyczne (eponimów, eufemizmów, peryfraz i wyrażen omownych) i rejestracyjne, w których stwierdzono występowanie leksemów pochodzenia włoskiego, włoskość imitujących lub wyrażen o charakterze relacyjnym wykazujących związki z włoskim kręgiem cywilizacyjnym (przysłowia, powiedzenia, cytaty etc.);

(viii) prace naukowe z zakresu badań nad leksykografią i oceną jej przydatności w kontekście zapożyczeń z języka włoskiego⁷⁴: są to studia przypadku nad zasobem słowników jednojęzycznych i dwujęzycznych włosko-polskich wydanych w Polsce (w większości dotyczących, w chwili obecnej, pozycji historycznych), które egemplifikują zarysowane tendencje przemian leksykalnych, jak i intensywność przenikania leksyki włoskiej do języka polskiego; pozwalają także na skonfrontowanie między sobą zawartości różnych źródeł leksykograficznych opublikowanych w tożsamym czasokresie;

⁶⁸ Por. Wierzbicka-Piotrowska 1997: 225–236; Sękowska 2010.

⁶⁹ Por. Kowalcze-Franiuk 2018.

⁷⁰ Por. Putka 2006: 229–240; Jasińska 2012: 171–179.

⁷¹ Por. Gałkowski 2008; Gałkowski 2011: 43–55; Palmarini 2020: 93–110.

⁷² Por. Kotarski 1955; Ratajski, Szewczyk, Zwoliński 1959; Kałuski, Komarnicki 1996; Rzetelska-Feleszko 1998; Zierhoffer, Zierhofferowa 2000; Grzenia 2008; Zierhoffer, Zierhofferowa 2011; Burkacka 2012; Pronińska 2016: 47–57.

⁷³ Por. Halański 1987; Kopaliński 1996; Borejszo 2001; Dąbrowska 2009; Bańko 2009; Smółkowska 2010a, 2010b, 2013a, 2013b, 2014, 2015.

⁷⁴ Por. Stetkiewicz 1980: 144–155; Rybicka-Nowacka 1986: 141–147; Borejszo 2000: 7–30; Jamrozik 2017: 89–110.

(ix) prace naukowe i podręczniki akademickie z obszaru literaturoznawstwa i kulturoznawstwa⁷⁵: prócz wymienionych w części wstępnej bieżącego podrozdziału osiągnięć pionierów w zakresie włoskich badań literackich i ich zasług dla rozwoju dyscypliny, uwzględniono także szereg opracowań na temat szeroko pojętej kultury wysokiej i popularnej (kina, teatru, muzyki), które wzbogacają obraz dziedzictwa narodowego Włochów o te pola aktywności;

(x) prace naukowe poświęcone kontaktom polsko-włoskim widzianym z pozycji innych nauk humanistycznych i społecznych (historii, historii sztuki, nauk politycznych, socjologii, stosunków międzynarodowych)⁷⁶: badania te stanowią ważne wsparcie intelektualne i merytoryczne w badaniach nad interferencjami włoskiego kręgu cywilizacyjnego do polszczyzny, jako że dotyczą różnorodnych sfer na styku obu kultur. Wiele spośród zacytowanych bezpośrednio w tym punkcie, jak i innych, wymienionych w bibliografii podmiotu opracowań, stało się źródłem przykładów użycia italianizmów i kulturemów zaprezentowanych w części II monografii.

1.3. METODOLOGIA BADAWCZA, CEL PRACY I ZAKRES MATERIAŁU BADAWCZEGO

W tej części publikacji przedstawiamy najważniejsze założenia stojące za podjęciem badań nad językiem włoskim i jego wpływami w polszczyźnie. W pierwszej kolejności określimy cel pracy i przyjętą metodologię, zakres analizowanego materiału badawczego, sposób jego zebrania i opracowania, charakterystykę źródeł literatury podmiotu oraz skonfrontujemy wyekscerpowany materiał leksykalny z wybranymi źródłami leksykograficznymi i zasobem Narodowego Korpusu Języka Polskiego.

1.3.1. CEL PRACY

Badanie struktury zapożyczeń włoskich we współczesnej polszczyźnie wymaga, dla utrzymania wysokiego standardu dotychczasowych ustaleń w tym przedmiocie, zarysowania perspektywy badawczej i ram, w których należałoby niniejszą problematykę osadzić i ponownie rozważyć. Stąd działania autorów zmierzają w trzech następujących kierunkach:

(i) sformułowanie problemu badawczego i jego zdefiniowanie («kontakt językowy», «interferencja») oraz dystynkcja wiodących desygnatów aparatu pojęciowego, tj. «zapożyczenie»; «italianizm», «makaronizm», «kulturem» etc. (zob. pkt 1.1);

⁷⁵ Por. Heistein 1979; Brahmer 1980; Salwa, Żaboklicki 1996; Miszańska, Surma-Głowacka 2008; Redaelli, Rojek, Salwa 2008; Płaszczewska 2010; Salwa 2016: 59–62; Miller-Klejsa, Dąbrowska 2018; Smółucha 2020: 105–113.

⁷⁶ Por. Gierowski 1986; Tygielski 2005; Fabiański 2008: 75–100; Kaczmarek 2008; Tygielski 2008: 121–142; Słomka 2009: 7–9; Pieczara 2012; Gottsmann, Molnár, Salwa 2018; Jarosz, Pasztor 2018; Golemo, Małek 2019.

(ii) dokonanie przeglądu istniejących opracowań przedmiotu krajowych i zagranicznych z oznaczeniem zakresu ich badania, oceny stopnia przydatności do dalszych analiz i nakreślenie perspektywy rozwoju (zob. pkt 1.2 oraz 1.6);

(iii) próba uporządkowania zastanego stanu rzeczy i jego aktualizacja polegająca na analizie i opisanu najnowszych tendencji językowych w oparciu o możliwie szeroki współczesny korpus tekstów (zob. pkt. 1.3, 1.4 i 1.5 oraz część II niniejszej monografii).

Jako że pierwsze dwa z trzech opisanych wyżej kroków zostały już w znacznej mierze wykonane, w dalszej kolejności skupimy się na przedstawieniu przedmiotu badania w zdefiniowanym zakresie.

1.3.2. ZAKRES ANALIZOWANEGO MATERIAŁU BADAWCZEGO, SPOSÓB JEGO ZEBRANIA I OPRACOWANIA

W toku prac przygotowawczych nad zasobem przyszłego leksykonu italianizmów, kulturemów i innych jednostek pochodzenia włoskiego w polszczyźnie odnotowano początkowo ok. 1700 jednostek. Następnie zbiór ten poszerzono o ich formy derywowane, wariantywne i hybrydalne posiadające poświadczenie w korpusie tekstów pisanych i mówionych języka polskiego. Ustalono na tę okoliczność, w jakim stopniu zleksykalizowania i asymilacji leksemy te funkcjonują w polskiej przestrzeni publicznej. Brano pod uwagę ich poprawność ortograficzną względem wzorca pierwotnego (z odniesieniem do form normatywnych, ale przy uwzględnieniu też postaci allograficznych uznanych za dopuszczalne z punktu widzenia języka-biorcy), jak również poddano ocenie niesiony przez nie ładunek włoskości w warstwie semantycznej (poza italianizmami *sensu stricto* i kulturemami włoskimi do zasobu leksykalnego włączono pseudoitalianizmy i formy italopodobne oraz formacje zaczerpnięte z innych języków romańskich i indoeuropejskich w ogóle, z całą świadomością, że z języka włoskiego etymologicznie nie pochodzą, jednak w wymiarze percepcyjnym noszą określone znamiona, które ową włoskość do pewnego stopnia imitują). Wszystkie te jednostki, w ostatecznej liczbie 2508 (2570 haseł z odsyłaczami do pisowni wariantywnych), zestawiono w formie leksykonu znajdującego się w części II niniejszej monografii.

Każde opracowane hasło opatrzone zostało definicją i jednośnym przykładem mającym poświadczenie w polskojęzycznych źródłach pisanych, które w zdecydowanej większości ogłoszone zostały drukiem przez polskie ośrodki wydawnicze lub wydane własnym sumptem przez autorów. W dalszej kolejności posilkowano się publikacjami internetowymi poczynawszy od tych o najwyższym stopniu wiarygodności językowej (wydania elektroniczne czasopism ogólnokrajowych i regionalnych, portale opinii, informacyjne i branżowe, strony placówek publicznych, podmiotów gospodarczych), przez formy bardziej zindywidualizowane (blogi, dzienniki, pamiętniki, materiały wizualne), skończywszy na wypowiedziach użytkowników internetu zamieszczonych za pomocą różnych środków przekazu (fora, grupy dyskusyjne, media społecznościowe). Każde z analizowanych źródeł uznać należy za jednakowo cenne dla pozyskania poświadczeń o funkcjonowaniu form włoskich i włoskopodobnych w polszczyźnie